

Nichyk, V. M. 1997. *Petro Mohyla v dukhovniy istoriyi Ukrainy [Petro Mohyla in the Spiritual History of Ukraine]*. Kyiv: Ukrainsky tsentr dukhovnoyi kultury.

Ohiyenko, I. 2007. *Istoriya ukrayinskoho drukarstva [The History of Ukrainian Printing]*. Kyiv: Nasha kultura i nauka.

Stepovyk, D. V. 2001. *Istoriya Kyevo-Pecherskoyi lavry [History of Kiev-Pechersk Lavra]*. Kyiv: Ukrainska pravoslavna tserkva KP.

Stepovyk, D. V. 2001. *Kyivska Bibliya XVII st. Doslidzhennya nezdiysnenoho proektu mytropolyta Petra Mohyly [Kyiv Bible of the XVII Century. Investigation of the Unfulfilled Project of Metropolitan Petro Mohyla]*. Kyiv: Vydannya Ukrayinskoho Bibliynoho tovarystva.

Tymoshyk, M. S. 2003. *Istoriya vydavnychoyi spravy [The History of Publishing]*. Kyiv: Nasha kultura i nauka.

УДК 94:330.341.46(477)

DOI: 10.20535/2307-5244.46.2018.136721

С. Ю. Босва

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

S. Boyeva

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

ФЕОДАЛІЗМ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ:

ГЕНЕЗИС, ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Feudalism in Western Europe:

genesis, characteristic features, trends of development

В статті докладно висвітлено генезис, характерні риси і тенденції розвитку феодалізму в Західній Європі, політико-економічну сутність феодального способу виробництва, типи феодального господарства різних країн і народів, економічні переваги феодальної системи над рабовласницькою.

Виявлено причинно-наслідкові зв'язки між рівнем розвитку господарства і соціально-політичною структурою суспільства. Детально проаналізовано динаміку розвитку країн Західної Європи в добу Середньовіччя, спільні риси і особливості генезису феодалізму в цих країнах; роль держави у посиленні експлуатації селян, збільшенні різного роду податків, втручання у селянсько-сеньоріальні відносини; роль міст як центрів ремісничого і торгового життя, політичних центрів держав, носіїв економічного і технічного прогресу. Значне місце відведено аналізу характерних рис християнської моралі, ціннісних орієнтацій, ролі церкви у середньовічному суспільстві.

Такий підхід дозволяє краще зрозуміти процес зародження феодальних відносин, утворення варварських королівств у Західній Європі, роль Франкської держави в соціально-економічному розвитку Європи V–IX ст.; особливості періоду розквіту середньовіччя в Західній Європі, виникнення централізованих держав, в тому числі найбільших з них — Франції й Англії, причини повільного розвитку феодальних відносин у Німеччині.

Наведено цікавий матеріал з повсякденного життя середньовічної Європи, розкрито причини виникнення міст, об'єднання їх в союзи (північнонімецький союз Ганза та ін.), які мали не лише економічне, але і соціально-політичне і культурне значення для розвитку міст; високих темпів урбанізації Західної Європи. Проаналізовано процес зростання продуктивних сил і розвитку техніки в містах, що стало вихідним моментом зародження капіталістичного устрою в надрах феодалізму.

Досліджено основні напрями розвитку провідної галузі міської економіки — ремісництва, яка набула рис позаекономічної цехової організації. Розкрито прогресивну роль цехів упродовж XI—XIII ст. у розвитку міського ремісництва і торгівлі та причини перетворення їх на гальмо техніко-економічного розвитку в XV—XVI ст.

Позитивно оцінюючи зусилля науковців з висвітлення зазначеної теми, зауважимо, що залишилося ще чимало дискусійних питань, що потребують глибшого опрацювання.

Ключові слова: феодальна рента, алод, марка, васал, бенефіцій, майорат, баналітет, серваж, комутація, вілани, котери, копігольдери, фригольдери, джентрі, цех.

The problems of the genesis, characteristics and trends of the development of feudalism in Western Europe, political-economic entity of feudal way of production, types of feudal economy of different countries and peoples, and the economic benefits of the feudal system over the slave-owning one are examined in the article.

The author discovers the causal relationships, relationships between the level of the economic development and the socio-political structure of society. Such issues as: the dynamics of development of the countries of Western Europe in the era of the Middle Ages; common features and peculiarities of the genesis of feudalism in these countries; the role of the State in strengthening the exploitation of peasants, increasing various taxes, interference in the peasant- seigniorial relations; the role of cities as the centers of craft and commercial life and political centers of the State, media of economic and technical progress have been discussed. Considerable space is devoted to the analysis of characteristic features of Chris-

tian morality, value orientations, and the role of the Church in the medieval society.

Such approach allows to understand better the process of origin of feudal relations, formation of the barbarian kingdoms in Western Europe, the role of the Frankish State in the socio-economic development of Europe in the V–IX centuries; features of the period of the heyday of the Middle Ages in the Western Europe, the emergence of centralized states, including the largest of them — France and England and the reasons for the slow development of feudal relations in Germany.

The interesting material from everyday life of medieval Europe is presented, the causes of cities's emergence, their unification into unions (the North German Union of Hansa, etc.), which had not only economic, but also socio-political and cultural significance for the development of cities; the reasons for the high rates of urbanization in Western Europe are revealed.

The process of the growth of the productive forces and the development of technology in the cities, which was the starting point of the origin of the capitalist system in the depths of feudalism, is also analyzed.

The main directions of development of the leading branch of the city economy - handicrafts, which acquired the features of a non-economic guild organization, have been explored. The progressive role of guilds during the XI–XIII centuries in the development of urban crafts and trade, the reasons for transforming them into a brake on technical and economic development in the XV–XVI centuries are discovered.

Positively assessing the efforts of scientists on illumination of the specified topics, note that many discussion questions had remained, that require the deeper working.

Keywords: feudal rent, allod, mark, vassal, beneficij, majorat, banalitet, ser-vazh, commutation, wilans, koters, kopiholders, friholders, gentry, workshop.

Феодална система, на відміну від рабовласницької, майже універсальна для Європи. Типи феодалного господарства відрізняються в різних країнах і в різних народів залежно від природно-географічного середовища, геополітичної ситуації, історичного розвитку. Проте політико-економічна сутність системи є загальною для всіх моделей феодалізму.

Ця проблема здавна привертала увагу науковців. Особливий інтерес викликають сучасні вітчизняні дослідження, автори яких (В. О. Балух, В. П. Коцур, О. О. Крижанівська, О. П. Крижанівський) намагалися систематизувати фактичний матеріал з історії Середньовіччя.

Багатоманітним аспектам цієї теми за останні роки приділили увагу вітчизняні науковці І. А. Журавльова, В. П. Якобчук, Ю. В. Богоявленська,

С. В. Тищенко, Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. Окремі моменти окресленої в заголовку статті проблеми висвітлювались у працях П. М. Леоненко, П. Юхименко, С. І. Архієреєвої, Н. Б. Решетняк. Цікавий матеріал з повсякденного життя середньовічної Європи наводять в своїх працях науковці С. П. Карпов, Л. Петрушенко та ін.

Деякі аспекти історії держави та права зарубіжних країн в епоху Середньовіччя розглядаються в працях М. Ш. Альмухаметової, А. В. Кузнецова, Л. Н. Баришнікової, Ч. Н. Ахмедова, С. Е. Байкеевої, В. П. Сидоренка, Л. М. Бостан, С. К. Бостан. Історії середньовічного міста присвячені дослідження І. Г. Бурцева, М. Р. Беделева, О. М. Воронцова.

Утворення варварських королівств у Західній Європі, зародження феодальних аналізують у своїх дослідженнях В. П. Буданов, Дж. Б. Бьюри, К. Гордон, Г. Лэмб, М. Тодд.

Аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної наукової літератури свідчить про зростання інтересу до історії країн Західної Європи в середні віки. Найгрунтовнішими є дослідження з історії Франції цього періоду (В. Ададуров, Ж. Дюби, М. Ферро, І. С. Філіппов, Н. А. Хачатурян) Англії (В. В. Штокмар, М. Пастуро), Швейцарії (Ф. Рейнхардт) Іспанії (А. Рюкуа). Предметом посиленої уваги дослідників Ж. ле Гоффа, С. Г. Лозинського, Дж. Норвича стала роль церкви у середньовічному суспільстві.

Отже, проблема дослідження феодалізму в Західній Європі є актуальною і потребує подальших відповідних наукових розвідок.

Мета статті — з'ясувати генезу, характерні риси і тенденції розвитку феодалізму в Західній Європі, політико-економічну сутність феодального способу виробництва, спільні риси та особливості розвитку феодалізму в західноєвропейських країнах.

Основними особливостями цієї системи є:

- 1) Феодальна власність на землю при наділенні засобами виробництва (землею) безпосереднього виробника (селянина);
- 2) Особиста залежність селянина від землевласника (позаконотвірний примус). Він був невільний як раб, але мав власне господарство як фермер. Феодальний лад — крок уперед у поступальному розвитку суспільства, прогресивне явище, пов'язане з розвитком продуктивних сил (Богиня, Д. П. & Н. М., Краус & О. В., Манжура & others. 2010, с. 39).

Селянин був зацікавлений у результатах своєї праці, тому вона стала ефективнішою і продуктивнішою порівняно із працею раба.

Позаконотвірний примус полягав у ренті. Вона частіше за все поглинала не тільки додаткову працю, а й частку необхідної праці кріпака. Феодальна рента — це економічний вираз повної власності феодала на землю і не-

повної власності на кріпака. Існувала у формі відробіткової ренти (панщини), ренти продуктами (оброк) або грошима (комутація) (Богиня, Д. П. & Н. М., Краус & О. В., Манжура & others. 2010, с. 40). Рента, її розмір встановлювалися незмінними, і це було не з доброї волі феодала. Забравши в селянина надто багато (наприклад, насіннєвий фонд), феодал ставив під загрозу врожай майбутнього року.

Встановлений твердий розмір ренти надавав селянину певну свободу дій і в робочий, і в неробочий час. Він мав господарство, сім'ю. Особливо ця перевага виявилася при комутації — повному переході до грошової ренти, коли свою продукцію селянин став продавати сам.

Щоб утримати селянина в покорі, було створено своєрідну піраміду відносин особистої залежності. Її зафіксовано в ієрархічній системі станово-класових і професійно-корпоративних статусів.

Потрійна залежність селянина від феодала (особиста, поземельна, судова) закріплювалася традицією. В певних корпоративно-станових групах укорінювалися відносини взаємодопомоги (лицарські ордени, цехи й гільдії, релігійні секти, університетські статuti). Постає комплекс закритих лицарських кодексів. Індивід міг почуватися в безпеці тільки під груповим заступництвом.

Належність людини до стану була її невід'ємною властивістю, а дистанція між групами охоронялася безліччю заборон, звичаїв, обрядів і, за потреби, мечем.

У цій системі чоловік був не людиною, а «функцією». Такою самою «функцією» була й жінка. Вона була або господинею дому, або матір'ю спадкоємця, але насамперед робочою силою. У ціннісних орієнтирах багатство займало підпорядковане місце. Стовідсоткова релігійність населення дуже впливала на економічне життя. Так, заборона християнства на одержання грошових відсотків, які вважалися приплодом із неживого, призвела до того, що лихварство опинилося в руках нехристиян, зокрема євреїв.

Мислителі того часу розвивали ці ідеї так: багатство руйнує шляхетне призначення людини. Багатство має бути для людини, а не людина для багатства. Торгівля, купівля-продаж є низькою формою діяльності, нижчою за працю селянина, і її слід вважати ганебною (Фома Аквінський). Багатство оцінюється не саме по собі, а залежно від станового статусу індивіда: одна міра для князя, друга — для васала, третя — для ремісника тощо.

У християнській моралі багатство було ознакою станово-ієрархічного престижу.

Звідси виникла горезвісна модель «батьків і дітей», старших і молодших: селяни — діти свого сеньйора, феодал — їхній добрий батько, король — бать-

ко всіх підданих, хазяїн своїх слуг, майстер — батько підмайстрів тощо. Церква проголосила: всі люди — діти одного верховного батька — Бога.

В сучасних дослідженнях феномену феодалізму багато проблем залишаються дискусійними. Це стосується і його періодизації. Найпоширенішою є така.

1. Раннє середньовіччя (V–IX ст.) — час формування феодального ладу. Тоді варварські племена (франки, германці, кельти) піднімалися від стадії первіснообщинного ладу до рівня феодальних відносин. Вони відчували зміни, що відбувалися в останній період існування римської держави, коли рабовласницький спосіб виробництва віджив своє.

У цей період сформувалося велике феодальне землеволодіння, відбулося поступове закабалення вільних селян-общинників, утвердилося натуральне господарство, встановилися васальні відносини в межах Франкської держави.

2. Високе середньовіччя (X–XIII ст.) характеризується пануванням домініальної системи господарювання, формуванням великих держав, розвитком феодальної ієрархії, ремісництва й торгівлі, укрупненням міст, багато з яких домоглися самоврядування, важливими вдосконаленнями у сільському господарстві, потужними селянськими повстаннями, що підривали феодальне суспільство.

3. Пізнє середньовіччя (XIV–XV ст.) — час кризи феодалізму та визрівання в його надрах елементів раннього капіталізму (Журавльова, І. А. 2007).

Протягом усіх періодів виявилися деякі економічні переваги феодальної системи над рабовласницькою:

- на відміну від попередньої системи, де додатковий продукт виробляла незначна частина населення (раби), за феодалізму його виробляла більшість населення;

- якщо за рабства існував антагонізм між робітником і знаряддям його праці, то в умовах феодального господарства трудівник дбайливо ставився до реманенту, адже від цього багато що залежало;

- рабовласницька система залежала від відтворення робочої сили, феодальна забезпечувала себе нею в самому господарстві;

- місце масової армії з загальною військовою повинністю заступило феодальне ополчення — важко озброєна кавалерія, лицарі тощо;

- за феодалізму особливу роль відіграла ідеологічна сфера (монотеїстична релігія: християнство, іслам, буддизм);

- менша, ніж у рабовласницькій системі, керованість виробника, необхідність у моральному стимулі. Звідси й «потойбічна орієнтація» в житті людини, церковна господарська етика в регулюванні феодального виробництва;

– феодалізм приніс жорсткіший функціональний поділ праці у формі існування трьох станів: дворянства, духовництва, селянства (пізніше до останнього приєдналися городяни). Це створювало непереборні станові перепони. Однак водночас члени кожного стану точно знали свої права й обов'язки, що надавало економічної та соціально-психологічної усталеності, певної захищеності виробника від сваволі. Все це загалом стимулювало господарський прогрес.

Зазвичай раннє середньовіччя пов'язують із *Франкською державою*, яка відіграла важливу роль в економічному розвитку Європи V–IX ст.

У період розпаду Римської імперії кілька десятків давніх германських племен (франки) завоювали Галлію (кінець V ст.) і утворили Франкську державу. Основне джерело наших знань про неї — це «Салічна правда», записана в V — на початку VI ст. латинською мовою. Вона віддзеркалює побут франків, їх судові звичаї в більш ранній час. У V–VI ст. франки перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу, хоча його пережитки були ще досить сильними. Хлібороби-сусіди становили общину (марку) (Альмухаметова, М. Ш. & Кузнецов, А. В. 2014). Кожна сім'я діставала в користування ділянку землі під рілля. Інші землі (ліси, ріки, пустища, луки тощо) перебували в загальному користуванні. Всі члени общини мали право користуватися цими угіддями. Це були вільні хлібороби з рівними правами і повинностями. «Салічна правда» не визнавала ні за ким ніяких привілеїв (Lex Salica, XXXII, 1-2; LI, 1-2; LIV, 1-3; XLI, 1-6).

Проте у зв'язку з виникненням приватної власності на землю (алоду) різко посилюлося класове розшарування всередині марки, зміцнилася держава. Майнове й соціальне розшарування створило умови для формування феодальної власності на землю (Леоненко, П. М. & Юхименко, П. І. 2004). Значну роль у цьому відіграла бенефіціальна реформа Карла Мартелла (715–741 рр.). Скорочення земельного фонду призвело до того, що земельні ділянки (бенефіції) надавалися не навіки, а на строк служби або на все життя (Петрушенко, Л. 2012, с. 152). Стосувалося це дружинників, церкви і здійснювалося не тільки королівськими даруваннями, а й шляхом прямого захоплення земель селян, що розорилися (Якобчук, В. П. 2015, с. 61).

Франкські королі були найбільшими землевласниками, а бенефіціарії (власники маєтків) становили потужний апарат насильства — важко озброєну кінноту.

Реформа принесла тяжкі наслідки для селянства. Данина, штрафи перетворилися на феодальну ренту. Такі самі результати в X ст. мали аграрні заходи англосаксонського короля Альфреда IX і німецького короля Генріха Птахова.

Завойовницькі війни остаточно зломали вільних франкських селян. Щоб позбутися тягаря воєн, вони віддавали не тільки свої ділянки, а й себе під захист феодала, втрачаючи особисту свободу, перетворюючись на залежних робітників феодального маєтку.

Марка (вільна община) до IX ст. перетворилася на феодальну вотчину. Залежний селянин був водночас і ремісником. Не було постійних торгових зв'язків, розпалася община (Карпов, С. П. ред. 2008).

У результаті після смерті Карла Великого рання військово-феодальна монархія розпалася, позаяк не мала достатньої економічної бази для централізації. Почали утворюватися незалежні князівства. У період розквіту середньовіччя в Західній Європі роздрібненість поступилася місцем централізованим державам. Найбільші з них — Франція й Англія.

Централізація влади відразу зміцнювала феодальний спосіб виробництва. Це сприяло формуванню *Франції* як національної держави. Централізація, що почалася в середині IX ст., відбувалася в умовах феодальної роздрібненості, васальної ієрархії. Розвиток господарських зв'язків, усупільнення праці, що посилювалося, приводило до поступового зникнення політичної й економічної відособленості, зміцнювали централізовану королівську владу.

Королівськими васалами були найбільші феодалі — герцоги та графи, їх васалами вважалися середні й дрібні феодалі, власники маєтків — лицарі. Вони підпорядковувалися тільки безпосередньому сюзерену (за принципом «васал мого васала — не мій васал»).

Для зміцнення позицій сеньйора було запроваджено систему майорату, коли майно померлого феодала повністю або на 2/3 успадковував його старший син. У селі затвердився серваж — форма особистої феодальної залежності. Селяни-серви мали численні обов'язки, були юридично безправні. Широко застосовувався баналітет — форма монопольного володіння дворян господарськими об'єктами переробки сільськогосподарської продукції (Карпов, С. П. ред. 2008).

На межі XIII–XIV ст. в економічному ладі Франції сталися зміни, які призвели до кризи кріпосницької сеньйорії. Натуральне господарство вичерпало свої можливості, вступило в суперечність з інтересами феодалів. Розвиток внутрішнього ринку і товарно-грошових відносин витіснив відробіткову ренту (панщину) й сприяв її заміні на натуральний оброк (шампар — частка врожаю). Швидко розвивалася комутація — заміна натурального оброку на грошовий, що скрізь сприяло тому, що селяни викупували собі свободу (Якобчук, В. П. 2015, с. 63). Цьому сприяли хрестові походи (кінець IX–XIV ст.). Феодалі-хрестоносці потребували грошей (військове споряд-

ження дуже подорожчало). За гроші вони звільняли селян від частини обов'язків. Коли ж королі звільняли селян своїх доменів, їхній приклад наслідувало багато васалів. У результаті в XIV ст. особисто вільні селяни (вілани) становили більшість населення північно-французького села. У центральній та східній частинах країни залежність зберігалася в повному обсязі.

Комутація і викуп повинностей посилили соціальну диференціацію селянства. Менша його частина багатіла, більша — убожіла (Карпов С. П., ред. 2008).

Вкрай важке становище найбідніших селян призвело до найбільших в історії Франції соціальних вибухів. Так, 1358 р. почалася Жакерія — війна селян із феодалами. Утоплена в крові, Жакерія налякала французьких дворян.

Англійське феодалне королівство утворилося після нормандського завоювання 1066 р.: на землю Англії було принесено більш зрілий французький феодалізм (Лановик, Б. Д. & Матисякевич, З. М. & Матейко, Р. М. 2005, с. 60). Земельний перепис («Книга страшного суду», 1086 р.) свідчить: система феодалних маєтків у країні усталилася. Вона обслуговувалася працею залежних селян, поділених на дві групи: віланів (членів сільських общин) і котерів, які обробляли землю за допомогою панської худоби й реманенту. Засоби існування вони часто здобували ремеслом (Леоненко, П. М. & Юхименко, П. І. 2004).

Англійський манор майже не відрізнявся від маєтків у інших європейських країнах. Проте асортимент його продукції був ширший завдяки виробництву вовни. Справа виявилася перспективною, адже до середини XIII ст. посилювався попит на вовну з боку Фландрії (Бельгії) — центру виробництва вовняних тканин.

Розширення виробництва вовни в багатьох дрібних і середніх маєтках дало змогу замінити панщину на грошову ренту. Комутація змінювала структуру маєтків. Стало вигідно торгувати; вілани поступово перетворювалися на копігольдерів (власників землі за копією, документом, що зберігається в церкві), які отримували землю в довічне, а не спадкове користування. У такий спосіб відбувалося звільнення від найбільш тяжких і архаїчних повинностей. У XV ст. копігольдери — основна складова англійського селянства. Вони були зобов'язані за земельний наділ сплачувати грошову ренту, стали особисто вільними (фригольдерами).

Повній комутації передували трагічні події XIII–XIV ст.: пандемія чуми, столітня війна з Францією, повстання під проводом Уота Тайлера (1381 р.), що зазнало поразки, але значно вплинуло на політичну ситуацію в країні (Леоненко, П. М. & Юхименко, П. І. 2004).

Інша особливість феодалізму в Англії стосується державної системи. На

відміну від континентальних феодалів, власники англійських маєтків були васалами не великих феодалів, а безпосередньо короля. Виникло і нове дворянство — джентрі. Ними стали дрібні та середні господарі, які отримували прибутки виключно від використання найманої праці. Така можливість з'явилася, коли сільське господарство стало переважно товарним у зв'язку з постійним попитом на вовну.

Застосування капіталістичних форм експлуатації свідчить про зародження нових виробничих відносин, що підривають феодалізм.

У Німеччині з певних причин феодальні відносини розвивалися повільніше, ніж у Франції Англії. Можна так узагальнити відмінності розвитку: 1) у Німеччині так і не склалося єдиної держави: до її складу входили французькі, слов'янські, італійські регіони, що визначило роздробленість країни; 2) агресія на Сході й захоплення земель західних слов'ян, що жили уздовж р. Лаба (Ельба). Завойовуючи нові володіння, агресори жорстоко винищували місцевих мешканців, перетворюючи їх на кріпаків. Утворилося кілька феодальних лицарських князівств у Прибалтиці. Подальший «дранг нах остен» зупинив Олександр Невський (Льодове побоїще на Чудському озері 1242 р.).

Первісний стан феодального сільського господарства був приблизно таким самим, як в Англії та Франції. Однак воно було менш перспективним. З кінця XIII ст. почався переворот в аграрних відносинах. Проте феодальна залежність дещо пом'якшилась у зв'язку з колонізацією захоплених земель. Туди селян залучали на пільгових умовах. Тим часом у різних частинах країни ці зміни відбувалися по-різному, про що свідчать селянські повстання XV ст. Вони створили підґрунтя для Великої селянської війни 1525 р. Після придушення повстання в країні надовго затвердилися найжорстокіші форми кріпосництва. Вони затримали в *Німеччині* розвиток капіталістичних відносин.

Важливу роль у житті Західної Європи XI–XV ст. відігравали міста. Падіння античності призвело до кількох століть застою в землеробстві, науці, мистецтві, ремеслі, торгівлі.

Поступово, з XI–XII ст. Європа почала відновлюватися. Центр життя перемістився до міст. Почалося духовне й економічне піднесення. Хрестові походи розширили межі світу, закритість поступово зникла.

Міста, як центри ремісничого й торговельного життя, стали також політичними центрами держави, носіями економічного та культурного прогресу. Вони сприяли розвитку товарно-грошових відносин між Сходом і Заходом (Петрушенко, Л. 2012, с. 104).

Причинами виникнення міст були: 1) відокремлення ремесла від сільського господарства; 2) розвиток ремесла та сільського господарства; 3) розвиток торгівлі; 4) формування християнських центрів.

Урбанізація в Західній Європі відбувалася швидко. Відроджувались античні міста (Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон, Бонн) і утворювались нові (Гамбург, Любек, Лейпціг, Магдебург), зростало їх господарське значення (Лановик, Б. Д. & Матисякевич, З. М. & Матейко, Р. М. 2005, с. 82). Міське населення становило 20–25% (Якобчук, В. П. 2015, с. 64). У Німеччині наприкінці XIII ст. налічувалось понад 3500 міст, де проживала п'ята частина всього населення (Лановик, Б. Д. & Матисякевич, З. М. & Матейко, Р. М. 2005, с. 86). На той час відстані між містами на континенті не перевищували 20–30 км. Це давало селянину змогу добиратися до найближчого ринку протягом дня.

Спочатку місто, що зазвичай перебувало на території феодала, залежало від нього. Проте поступово влада в місті перейшла до рук багатой верхівки: купців, лихварів, домовласників, і місто звільнилося від залежності (Архієєва, С. І. 2010, с. 14).

Щоб стати ще сильнішими, міста об'єднувались у союзи, які мали не лише економічне, але й соціально-політичне та культурне значення для розвитку. Наймогутнішим був північнонімецький союз Ганза, який розпочав свою діяльність в XII і діяв до XVII ст., у різні часи об'єднував від 60 до 170 європейських міст і посів провідне місце не лише в торгівлі не тільки в Німеччині, але й в Англії, Скандинавії, Польщі, Росії (Петрушенко, Л. 2012, с. 106).

Феодалний маєток був змушений пристосовуватися до ринку, місто, де поглиблювався поділ праці, почало керувати економікою села. Утворилися дві основні галузі міського життя — торгівля та ремісництво, особливо — текстильне виробництво. Якщо в IX ст. вища феодална знать носила домотканий одяг, то вже в X ст. — вбрання, пошите з шерсті, льону й шовку.

Підвищений попит на текстильну продукцію визначив прогрес техніки в цій основній галузі виробництва. Було винайдено самопрядку — найпростішу машину, механізоване сукнарство (водяні млини) (Леоненко, П. М. & Юхименко, П. І. 2004). Вдосконалювалась техніка в гірничорудній промисловості і металургії. Тут поширилися водяні двигуни; від відкритих горнів почали переходити до закритих печей, що дало змогу за вищих температур отримувати залізо з тугоплавких залізних руд. З'явилися механічні молоти для кування металу, спеціалізувалися і диференціювалися різні знаряддя праці: різець, напилек, свердло, кліщі тощо (Виргинський, В. С. & Хотеевков, В. Ф. 1993, с. 208). Великі майстерні в XV ст. почали використовувати найпростіші верстати — свердлильні, токарні, шліфувальні, гвинторізні.

Про розвиток продуктивних сил, особливо техніки, свідчить революція у військовій справі. Постійні війни потребували великої кількості зброї і були каталізатором технічного прогресу. Водночас із розвитком гірничорудної

та металообробної промисловості з'явилася вогнепальна зброя, зокрема артилерія. Гармати спочатку були литими бронзовими, незабаром їх замінили на ковани залізні, а в XV ст. — на литі чавунні. Тоді ж стали відливати чавунні ядра. Особливі вимоги ставилися до суднобудування й засобів навігації. Це було зумовлено торгівлею, що бурхливо розвивалася, засобами комунікації були основні транспортні артерії — річкові та морські водні шляхи. Разом з розвитком мережі водних комунікацій, будівництвом каналів у Нідерландах, Південній Франції удосконалювалося суднобудування.

Так, у XV ст. застарілий середземноморський неф заступила рухлива і стійка на хвилях каравела. З XIII ст. упроваджувався компас, розвивалася картографія, згодом з'явився пружинний годинник. Усе це сприяло появі спеціальних корабельних інструментів.

У середині XV ст. винайдено спосіб друкування за допомогою металевого набору (Виргинский, В. С. & Хотеевков, В. Ф. 1993, с. 242). Цьому винаході передувала технологія виготовлення паперу з дрантя й бавовни (Виргинский, В. С., Хотеевков, В. Ф. 1993, с. 243). Надруковані на папері книги почали витісняти рукописні пергаментні сувої.

Друкарство — одне з основних свідчень капіталістичного виробництва, що зароджувалося. Особливо виразним цей процес був у містах Північної Італії та Фландрії. Отже, вихідним моментом зародження капіталістичного устрою в надрах феодалізму стало зростання продуктивних сил і особливо — розвиток техніки в містах (Карпов, С. П. ред. 2008).

Основна галузь міської економіки — ремісництво — набула позаекономічної цехової організації. Ремісники однієї професії об'єднувались у цех. Кожен цех мав соціальну ієрархію, власний статут (Архієреєва, С. І. 2010, с. 14). Повноправними членами цехів були тільки майстри. Щоб стати майстром — членом цеху, потрібно було провчитися сім років, а потім кілька років працювати підмайстром. Потім належало виготовити шедевр — самостійний виріб, зробити грошовий внесок і влаштувати бенкет для членів цеху (Лановик Б. Д. & Матисякевич, З. М. & Матейко, Р. М. 2005, с. 84).

В цеху не було поділу праці; кожний ремісник виготовляв виріб від початку до кінця. На ньому ставилася печатка майстра; жорстка регламентація мала економічний зміст, вона сприяла боротьбі з конкуренцією, а також підтримці економічної рівності між ремісниками. Життя в цеху було корпоративне, закрите. Ніхто в місті не міг займатися ремеслом, не будучи членом відповідного цеху (Леоненко, П. М. & Юхименко, П. І. 2004).

В XI–XIII ст. цехи відігравали прогресивну роль, адже сприяли розвитку міського ремісництва й торгівлі. Проте в XV–XVI ст. вони перетворилися на гальмо техніко-економічного розвитку.

Цехова організація ревно оберігала дрібне виробництво, не дозволяла застосовувати в майстернях коопераційний поділ праці, укрупнювати виробництво, що могло забезпечити набагато більшу продуктивність праці. Інакше кажучи, цехове ремісництво стало однією з основних перешкод на шляху розвитку капіталістичної промисловості.

Отже, у розвитку феодалізму в країнах Західній Європі V–XV ст. можна визначити такі спільні риси: формування великого феодального землеволодіння, розвинута система імунітету та васально-ленних відносин; виникнення міст і розвиток товарно-грошових відносин; поступове згортання доменіального господарства феодалів; важливе значення натуральної, а потім грошової ренти; звільнення селян від особистої залежності; посилення їхнього майнового розшарування, зростання економічної ролі сільського господарства (Леоненко, П. М. & Юхименко, П. І. 2004).

Для всіх західноєвропейських країн була характерна значна роль держави у посиленні експлуатації селян, збільшенні різного роду податків, втручання у селянсько-сеньйоріальні відносини.

Альмухаметова, М. Ш. & Кузнецов, А. В. 2014. *История государства и права зарубежных стран: учебное пособие*. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета [Online]. Режим доступу: <https://tinyurl.com/y7njtrbh> [Дата звернення 25 квітня 2018].

Архієреєва, С. І. ред. *Історія економіки та економічної думки*: навч. посіб. 2010. Харків: НТУ «ХП».

Виргинский, В. С. & Хотеевков В. Ф. 1993. *Очерки истории науки и техники с древнейших времен до середины XV века*. Учебное издание. М.: Просвещение.

Журавльова, І. А. 2007. *Всесвітня історія. Історія середніх віків*. [Online]. Режим доступу: <https://tinyurl.com/y9a5ueal> [Дата звернення 25 квітня 2018].

Богиня, Д. П. & Н. М., Краус & О. В., Манжура & others. 2010. *Історія економіки та економічної думки: навч. посібник (модульний варіант)*. Хмельницький: ХНУ.

Карпов, С. П. ред. 2008. *История средних веков. В 2-х тт.* Т. 1. Учебник. 6-е изд. М.: Изд-во МГУ, Печатные традиции [online] Режим доступу: <https://tinyurl.com/y7rlz3qt> [Дата обращения 25 апреля 2018].

Лановик, Б. Д. & Матисякевич, З. М. & Матейко, Р. М. 2005. *Економічна історія України і світу*: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. К.: Вікар.

Леоненко, П. М. & Юхименко, П. І. 2004. *Економічна історія Навчальний посібник* К.: Знання-Прес [online] Режим доступу: <https://tinyurl.com/усср3h4> [Дата звернення 25 квітня 2018].

Lex Salica., XXXII, 1-2; LI, 1-2; LIV, 1-3; XLI, 1-6. [Online]. Режим доступу: <http://hist.msu.ru/ER/Etext/salic.htm> [Дата звернення 25 квітня 2018]

Петрушенко, Л. 2012. *Повседневная жизнь средневековой Европы*. М.: Молодая гвардия.

Якобчук, В. П. ред. 2015. *Історія економіки та економічної думки*: Навч. посіб. / В. П. Якобчук, Ю. В. Богоявленська, С. В. Тищенко. К.: Центр учбової літератури.

Al'muhametova ,M. Sh. & Kuznecov A. V. 2014. Istorija gosudarstva i prava zarubezhnyh stran: uchebnoe posobie [History of State and Law of Foreign Countries]. Tjumen': Izdatel'stvo Tjumenskogo gosudarstvennogo universiteta. [online] Rezhim dostupu: <https://tinyurl.com/y7njrrbh> [Data zvernennja 25 kvitnja 2018]

Arkhierieieva, S. I. red. *Istoriia ekonomiky ta ekonomichnoi dumky [History of Economics and economic thought]*: navch. posib. 2010. Kharkiv: NTU «KhPl»

Bohynia, D. P. & Kraus N. M. & Manzhura O. V. & others. 2010. *Istoriia ekonomiky ta ekonomichnoi dumky [History of Economics and Economic Thought]*: navch. posibnyk (modulnyi variant). Khmelnytsky: KhNU

Virginskij, B. C. & Hoteenkov, V. F. 1993. *Ocherki istorii nauki i tehniki s drevnejshih vremen do serediny XV veka [Essays of History of Science and Technique from the Ancient Times to the Middle of the 15th Century]*. Uchebnoe izdanie. Moskva: Prosveshhenie.

Zhuravlova, I. A. 2007. *Vsesvitnia istoriia. Istoriia serednikh vikiv [World history. The History of the Middle Ages]*. [Online]. Rezhym dostupu: <https://tinyurl.com/y9a5ueal> [Data zvernennia 25 kvitnja 2018]

Karpov, S. P. red. 2008. *Istoriia srednih vekov [History of Middle ages]*. V 2-h t. T. 1. Uchebnik. 6-e izd. Moskva: Izd-vo MGU, Pechatnye tradicii. [Online] Rezhim dostupa: <https://tinyurl.com/y7rlz3qt> [Data dostupa 25 aprilja 2018].

Lanovyk, B. D. & Matysiakevych, Z. M. & Mateiko, R. M. 2005. *Ekonomichna istoriia Ukrainy i svitu [History of Ukrainian ana World Economics]*: Pidruchnyk / Za red. B. D. Lanovyka. Kyiv: Vikar.

Leonenko, P. M. & Yukhymenko, P. I. 2004. *Ekonomichna istoriia: Navchalnyi posibnyk Kyiv: Znannia-Pres [Economic History of Ukraine and the World]*. [Online]. Rezhym dostupu: <https://tinyurl.com/ycqcp3h4> [Data zvernennia 25 kvitnia 2018].

Lex Salica. XXXII, 1-2; LI,1-2; LIV, 1-3; XLI, 1-6. [Online]. Rezhym dostupu: <http://hist.msu.ru/ER/Etext/salic.htm> [Data zvernennia 25 kvitnia 2018].

Petrushenko L. 2012. *Povsednevnaia zhizn' srednevekovoj Evropy*. Moskva: Molodaja gvardija.

Petrushenko, L. 2012. *Povsednevnaia zhizn' srednevekovoj Evropy [Everyday Life of Medieval Europe]*. Moskva: Molodaja gvardija.

Yakobchuk, V. P. red. 2015. *Istoriia ekonomiky ta ekonomichnoi dumky [History of Economics and Economic Thought]*: Navch. posib. / V. P. Yakobchuk, Yu. V. Bohoiavlenska, S. V. Tyshchenko. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.

А. Л. Сапронов

*Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка*

A. Sapronov

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

**ТЮРЕМНЕ УВ'ЯЗНЕННЯ У ГЕТЬМАНЩИНІ
СЕРЕДИНИ XVIII СТ. ЯК ФІЛЬТР ВІД НЕЗНАЙОМЦІВ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ)**

***Prison Imprisonment in the Hetmanate
as a Filter from the Strangers in the Middle of the XVIII Cent.
(on Materials of the Starodub Regiment)***

У даній статті було проаналізовано випадки арешту у Стародубському полку в 1763–1764 рр. осіб, котрі не мали документів. Дослідження «безпаспорства» доводить мобільність ранньомодерного соціуму та ефективність дій влади щодо запобігання несанкціонованої зміни місця проживання. У пошуках кращої долі мешканці Гетьманщини, Російської імперії та Польської держави сім'ями чи самотужки намагалися перетнути територію Стародубського полку і знайти нову домівку. Далеко не кожна спроба змінити місце проживання увінчувалась успіхом. Місцева влада й російські військові арештовували осіб, котрі не мали документів, і відправляли їх до полкової в'язниці у м. Стародуб. Окрім самих утікачів до полкового секвестру іноді потрапляли їхні поводирі. В статті підраховано загальну кількість арештантів секвестру та їхню статеву структуру. З'ясовано, що безпаспорство у 1763–1764 рр. було найчастішою підставою для арешту. На території Стародубського полку кількість ув'язнених за цей злочин становила понад третину від загальної кількості. На думку автора, це було пов'язано з прикордонністю Стародубщини. Під час ув'язнення арештантів допитували про причини відсутності документів, чи скоювали вони інші порушення, їхнє попереднє місце проживання та інше. Зазвичай після короткого слідства у Стародубському секвестрі безпаспортних повертали додому, де рішення про їхню подальшу долю приймала місцева влада. У деяких випадках порушникам з Польських земель дозволяли оселитися на території полку. Спираючись на результати дослідження, ав-